

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

**SENIOR CERTIFICATE/
NATIONAL SENIOR CERTIFICATE**

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA VUNHARHU (P3)

HUKURI 2020

XILETELO XA MAKOREKETELO

TIMARAKA: 100

Xiletelo xa makoreketelo lexi xi na tipheji ta 10.

MAAVELO YA TIMARAKA

XIYENGE XA A: SWITSHURIWA SWA XITSALWANA: TIMARAKA TA **50**

VUNDZENI NA MAKUNGUHATELO	(VM) =	30
RIRIMI, XITAYILI NA VUHLERI	(RXV) =	15
XIVUMBEKO	(X) =	<u>05</u>
NTSENGO		<u>50</u>

XIYENGE XA B: SWITSHURIWA SWA XITSALWAMBIKO: TIMARAKA TA **2 x 25 = 50**

VUNDZENI, MAKUNGUHATELO NA XIVUMBEKO	(VMX) =	15
RIRIMI, XITAYILI NA VUHLERI	(RXV) =	<u>10</u>
NTSENGO		<u>25</u>

MIMFUNGHO YIN'WANA YA MAKOREKETELO LEYI NGA TIRHISIWAKA

MFUNGHO	NHLAMUSELO
–	Ehansi ka xihoxo xa mapeletelo na mahikahatelo.
ll	Etlhelo ra xinene eka swivulwa leswi nga twisisekiki.
=	Etlhelo ra xinene loko mukamberiwa a nga avangi xitshuriwa xa yena hi tindzimana.
m	Etlhelo ra xinene laha ku nga na mbuyelelo wa timhaka kumbe marito.
/	Loko a hlanganisile marito.
☐	Loko a hambanisile marito.
←	A a fanele a sungurile ekusunguleni ka ntila eximatsini.
→	A nga fikangi emakumu ka xinene.
↑	A a fanele a sungurile eka mintila leyi a nga yi tlula.
↓	A nga fikangi emakumu ka pheji.

XIYENGE XA A: XITSALWANA**XIVUTISO XA 1****1.1 Ndza ha tinyungubyisa hi xiboho lexi ndzi xi tekeke siku rero.**

Mukamberiwa a nga ha katsa leswi landzelaka:

- Siku, nkarhi na ndhawu.
- Muxaka wa xiboho.
- Leswi endleke leswaku a teka xiboho xa kona.
- Leswi humeleleke kusukela loko a tekile xiboho lexi.
- Leswinene leswi a hlanganeke na swona.
- Dyondzo leyi a yi kumeke eka swona.
- Swibumabumelo.
- Switsundzuxo.

[50]**1.2 Nhloko ya xikolo loyi ndzi nga ta ka ndzi nga n'wi rivali.**

Mukamberiwa a nga ha katsa leswi landzelaka:

- Vito ra nhloko ya xikolo.
- Xikolo lexi a xi rhangeleke.
- Xivangelo xo ka a nga n'wi rivali.
- Matirhelo ya nhloko ya xikolo.
- Vuxaka bya yena na vadyondzisi.
- Vuxaka bya yena na vadyondzi.
- Matirhelo ya vadyondzisi va yena.
- Nseketelo wa vatswari.
- Mbuyelo wa xikolo.
- Leswi mudyondzi a vuyeriweke hi swona.
- Mahetelelo.

[50]**1.3 Loko varhangeri hinkwavo a vo tshembeka.**

Mukamberiwa a nga ha katsa leswi landzelaka:

- Tiko ri nga vuyeriwa eka swo tala.
- Vukungundzwana byi nga hunguteka.
- Switereka swi nga hunguteka.
- Vatirhi hinkwavo va nga tikarhatela ku humelela.
- Vusweti byi nga hunguteka etikweni.
- Ikhonomi ya tiko yi nga tlakuka.
- Vaakatiko va nga hlayiseka.
- Xiyimo xa rihanyu xa vaakatiko xi nga antswa.

[50]

1.4 **Vunene na vubihi byo va Maafrika-Dzonga ma kuma swilo swa mahala eka mfumo.**

Vunene

Mukamberiwa a nga ha katsa leswi landzelaka:

- Vadyondzi va kuma dyondzo ya mahala.
- Ndlala ya hunguteka hi mphakelo wa swakudya.
- Va kuma tindlu na swihambukelo.
- Vutshunguri bya mahala.
- Vugevenga bya hunguteka.
- Varimi va kuma switirhisiwa swo rima hi swona.
- Van'wamapurasi van'wana va kuma swifuwo.
- Mali ya mpfuno eka vafumari.

Vubihi

Mukamberiwa a nga ha katsa leswi landzelaka:

- Vadyondzi a va hlayisi switirhisiwa swa dyondzo.
- Tindlu tin'wana a ti tirhisiwi hi mfanelo.
- Swakudya swa xavisiwa.
- Vavabyi van'wana va xavisa maphilisi na mirhi leyi va yi kumeke mahala.
- Varimi va tirhisa switirhisiwa hi ndlela ya vusopfa.
- Swifuwo swa fa hi ku va swi nga hlayisiwi hi mfanelo.
- Vanhu va nga loloha ku titirhela.
- Ku andza ka vugevenga hi ku tshemba vuyimeri bya mahala. [50]

1.5 **Ku va vadyuhari va yisiwa eka tindhawu ta vuhlayiselo i mhaka ya kahle.**

Ku pfumela

Mukamberiwa a nga ha katsa leswi landzelaka:

- Va va na vutitshembi hi ku va na tintangha ta vona.
- Ku kuma vutshuguri bya xihatla loko va vabya.
- Va hlambisiwa va tshama va basile.
- Ku nyikiwa swakudya hi minkarhi leyi faneleke.
- Va sirheleleka eka swigevenga.
- Ku na swihungaso swo hambanahambana.
- Va tshama eka ndhawu yo basa no hlayiseka.
- Va kuma nhlohlotelo wo endla vutiolori.

Ku kaneta

Mukamberiwa a nga ha katsa leswi landzelaka:

- Va titwa va nga ha rhandziwi hi maxaka.
- Ku tsemeka ka vuxaka exikarhi ka vona na maxaka.
- A va tsakisiwi hi ku va va hanya na lava nga riki maxaka ya vona.
- Va va na torha ro lava ku va emakaya ya vona.
- Van'wana va vahlayisi va va xanisa.
- A va na vulawuri lebyi hetisekeke eka mali ya vona ya mudende.
- A va ha dya swakudya leswi va swi rhandzaka. [50]

- 1.6 Eka swivutiso swa 1.6.1 – 1.6.3 mukamberiwa u ta xiyaxiya swifaniso leswi a nyikiweke swona kutani a tsala xitsalwana hi xin'we xa swona, a aneka mhaka leyi xi n'wi tiselaka yona emiehleketweni. U ta nyika xitsalwana xa yena nhlokomhaka leyi faneleke.

[50]**NTSENGO WA XIYENGE XA A:****50**

XIYENGE XA B: XITSHURIWA XA XITSALWAMBIKO**XIVUTISO XA 2**

LEMUKA LESWI: Eka tinhlamulo hinkwato loko tinhlokomhaka ti tsariwile hi maletere lamatsongo ta khwatihatiwa, loko ti tsariwile hi maletere lamakulu a ti khwatihatiwi.

2.1 PAPILA RA XINGHANA

Eka papila ra yena mukamberiwa a nga ha katsa leswi landzelaka:

LEMUKA LESWI: Mukamberiwa u fanele ku tlula ntila laha swi faneleke.

- Adirese ya mutsari leyi sikuhatiweke evokweni ra xinene.
- Xiloso.
- Vundzeni. (Manghenelo, miri na mahetelelo. Xikongomelo xi fanele ku boxiwa.)
- Nsariso. (A ku tsariwi xivongo naswona a ku sayiniwi.)

[25]**2.2 TSALWAVUTITIVISI (CV) NA PAPILA RO SEKETELA**

Eka tsalwavutitivisi (CV) bya yena mukamberiwa a nga ha katsa leswi landzelaka:

- Nhlokomhaka.
- Mavito na xivongo xa yena.
- Siku, n'hweti na lembe ro velekiwa.
- Nomboro ya pasi.
- Rimbewu.
- Adirese.
- Vuxokoxoko bya swa tidyondzo.
- Ku teka/tekiwa.
- Ntokoto lowu a nga na wona wa ntirho lowu navetisiweke.
- Vuhungasi.
- Vutihlanganisi.
- Timbhoni na vuxaka exikarhi ka yena na tona.
- Nsayino na ku sikhata.

[25]**2.3 NHLUTO**

Eka nhluto wa yena mukamberiwa a nga ha katsa leswi landzelaka:

(Mukamberiwa u fanele ku ndlandlamuxa tinhlokomhakantsongo leti nga laha hansi.)

- Nhlokomhaka.
- Vito ra thendara.
- Vito ra n'wini wa thendara leyi.
- Matholelo ya vatirhi.
- Matirhelo.
- Swibumabumelo na swisolo.
- Vito ra muhluti.
- Nsayino.
- Ku sikhata.

[25]

2.4 MBULAVULO/XIPICHI

Eka mbulavulo/xipichi xa yena mukamberiwa a nga ha katsa leswi landzelaka:

- Nhlokomhaka.
- Ku titivisa na ku boxa vito ra nhlango wa tipolitiki lowu a yimelaka wona.
- Ku xeweta nhlangeletano hi ku ya hi swiyimo swo hambanahambana.
- Ku khensa ku nyikiwa nkarhi wo vulavula.
- Ku nghena eka hungunkulu mayelana na vutomi/hanyelo ra mufi.
- Ku tiyisa/chavelela vandyangu.
- Ku khensa lava tekeke xiave eka ku lulamisela ntirho lowu.
- Ku khensa ku yingiseriwa na ku gimeta mbulavulo wa yena.

[25]

2.5 N'WANGULANO

Eka n'wangulano wa yena mukamberiwa a nga ha katsa leswi landzelaka:

- Nhlokomhaka.
- Siku, nkarhi na ndhawu.
- Ku thya swimunhuhatwa mavito lama tsariweke hi maletere lamakulu evokweni ra ximatsi ya landzeriwa hi hikombirhi.
- Ku xewetana.
- Swiendlo swa swimunhuhatwa endzeni ka swiangi.
- Mbhurisano lowu kongomisiweke eka nhlokomhaka.
- Swiboho na switshunxo eka xiphiqo lexi.
- Ku gimeta na ku lelana.

[25]

2.6 ATIKILI YA PHEPHAHUNGU

Eka atikili ya yena mukamberiwa a nga ha katsa leswi landzelaka:

- Nhlokomhaka na vito ra phephahungu.
- Vito ra mutsari ehenhla ka hungu.
- Xifaniso loko xi ri kona.
- Vundzeni.
- Vuxokoxoko bya mutsari wa atikili.

[25]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 50
NTSENGO WA TIMARAKA: 100

XIYENGE XA A**RHUBIRIKI YA MAKAMBELELO YA XITSALWANA – RIRIMI RA LE KAYA (TIMARAKA TA 50)****LEMUKA:**

- Tirhisa rhubiriki minkarhi hinkwayo loko u koreketa xitsalwana xa vutumbuluxi (Papila ra vu3, XIYENGE XA A).
- Timaraka to sukela eka 0 kufikela eka 50 ti avanyisiwile hi tinhlamuselo ta nkoka ta vuswikoti ta NTLHANU.
- Eka swilaveko swa Vundzeni, Ririmi na Xitayili, nhlamuselo yin'wana na yin'wana ya vuswikoti eka leta ntlhanu yi avanyisiwile hi swiyimo swimbirhi: xa le henhla na xa le hansi xikan'we na maavelo ya timaraka lawa ya tirhisiwaka.
- Xivumbeko a xi khumbeki hi xiyimo xa le henhla na xa le hansi.

Swilaveko		Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
VUNDZENI & MAKUNGUHATELO (Mahlamulelo na miehleketo) Maveketelelo ya miehleketo eka makunguhatelelo; Ndzemuko wa xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu TIMARAKA TA 30	Xiyimo xa le henhla	28–30	22–24	16–18	10–12	4–6
		-Mahlamulelo yo hlawuleka/lama tlhonthaka miehleketo na ku hundzisa eka leswi languteriweke -Miehleketo ya vutlhari, leyi tlhonthaka miehleketo naswona leyi vupfeke -Mahungu ya veketeriwile hindlela yo hlawuleka naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) ku katsa manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo lama vumbiweke kahle swinene -Miehleketo leyi faneleke no tsakisa naswona yi kombisa vumbhoni byo va yi vupfile -Mahungu ya veketeriwile kahle swinene naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) ku katsa manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo lama amukelekaka -Miehleketo leyi nga na nkhlulukelano na ku khorwisa -Mahungu ya veketeriwile kahle naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) ku katsa manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo ma na nkhlulukelano kun'wana -Miehleketo a yi twisiseki naswona a yi kombisi vutitumbuluxeri -Ku na vumbhoni byitsongo bya maveketelelo na nkhlulukelano wa mahungu	-Mahlamulelo yo huhula -Miehleketo yo hlanganahlangana ya ka yi nga kongomisi mhaka -Mahlamulelo yo huhula no vuyeleriwa -Mahlamulelo a ya veketeriwangi kahle naswona ya hava nkhlulukelano
	Xiyimo xa le hansi	25–27	19–21	13–15	7–9	0–3
		-Mahlamulelo ya xiyimo xa le henhla kambe lama nga riki na swihlawulekisi swa xitsalwana xo hlawuleka no tlhontha miehleketo -Miehleketo ya vutlhari no vupfa -Mahungu ya veketeriwile hi ndlela ya vutshila naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo lama vumbiweke kahle -Miehleketo leyi faneleke no tsakisa -Mahungu ya veketeriwile kahle naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo lama amukelekaka kambe hungu a ri hlamuseriwangi ri twisiseka swinene -Miehleketo yi na nkhlulukelano lowu amukelekaka na ku khorwisa -Mahungu ya veketeriwile kahlenyana naswona ku na nkhlulukelanonyana (nhlanganonyana) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo hakanyingi a hi lama kongomaka -Miehleketo yi tala ku va leyi nga hlanganangiki na ku hlanganahlangana -Ku hava vumbhoni lebyi kombisaka maveketelelo lamanene na nkhlulukelano wa mahungu	-A ku kalangi ku ringetiwa ku angula ku ya hi nhlokomhaka -Miehleketo hi leyi yi nga fanelangiki naswona a yi fambelani nakatsongo na nhlokomhaka -A yi na nkongomo naswona yi pfuvapfuvikele

RHUBIRIKI YA MAKAMBELELO YA XITSALWANA – RIRIMI RA LE KAYA (TIMARAKA TA 50) (ku yisa emahlweni)

Swilaveko		Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
RIRIMI, XITAYILI & VUHLERI Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelana na xikongomelo/ nkugetelo, mbangu; Mahlawulelo ya marito; Matirhiselo ya ririmi na swiaki na milawu ya rona; mahikahatelo, ntivoririmi na mapeletelo	Xiyimo xa le henhla	14–15 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Ku na vutitshembi eka ku tirhisa ririmi naswona hindlela yo hlawuleka no tsakisa -Xi koka rinoko naswona xi na thoni leyinene no thavula -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo a swi kona -Xi vumbiwile hindlela ya vutshila swinene	11–12 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana kahle na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Ririmi hi leri faneleke naswona thoni leyi tirhisiweke hi leyi fanaka minkarhi hinkwayo -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo a swi talangi -Xi vumbiwile hindlela ya vutshila	8–9 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelana na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Ririmi ri tirhisiwile hindlela yo amukeleka ku hlamusela mahungu -Thoni hi leyi faneleke -Ku tirhisiwile ririmi leri amukelekaka ku tiyisisa vundzeni bya hungu	5–6 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana katsongo na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Matirhiselo ya ririmi i ya xiyimo xa madyondza swinene -Thoni na dikixini a swi fambelani -Ntivomarito lowutsongo swinene	0–3 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito a swi fambelani na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Ririmi a ri twisiseki -Nkayivelo wa ntivomarito wu endla leswaku mahungu ya nga twisiseki
		TIMARAKA TA 15	Xiyimoxa le hansa	13 -Ririmi i ra xiyimo xa le henhla naswona ri na thoni leyi faneleke no thavula -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo a swi kona -Xi vumbiwile hindlela ya vutshila	10 -Ririmi ro fanela naswona hi ku angarhela ra vuyerisa -Thoni hi leyi faneleke na ku vuyerisa -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo i switsongo -Xi vumbiwile hindlela ya vutshila	7 -Matirhiselo lamanene ya ririmi eka minkarhi yin'wana -Hakanyingi thoni hi leyi faneleke kambe ku na nkayivelo wo tirhisiwa ka ririmi leri amukelekaka
XIVUMBEKO Swihlawulekisi swa xitshuriwa; Nhluvukiso wa tindzimana na mavumbelo ya swivulwa		5 -Mavumbelo ya nhlokomhaka i ya xiyimo xa le henhla swinene -Vuxokoxoko lebyi hlawulekeke -Swivulwa na tindzimana swi vumbiwile hindlela ya xiyimo xa le henhla swinene	4 -Vuxokoxoko byi vumbiwile hindlela yo twisiseka -Ku na nkhlulukelano -Swivulwa na tindzimana swa twisiseka naswona i swo hambanahambana	3 -Ku vumbiwile vuxokoxoko lebyi faneleke -Swivulwa na tindzimana swi vumbiwile hindlela leyinene -Xitsalwana xa ha twisiseka	2 -Ku na timhakanyana to khomeka -Swivulwa na tindzimana swi hoxekile -Xitsalwana xa ha twisisekanyana	0–1 -Ku pfumaleka timhaka leti lavekaka -Swivulwa na tindzimana swi hoxekile -Xitsalwana a xi twisiseki
TIMARAKA TA 5						

XIYENGE XA B**RHUBIRIKI YA MAKAMBELELO YA XITSALWAMBIKO XO LEHA – RIRIMI RA LE KAYA (TIMARAKA TA 25)**

Swilaveko	Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
VUNDZENI, MAKUNGUHATELO & XIVUMBEKO Mahlamulelo na miehleketo; Maveketelo ya miehleketo eka makunguhatele; Xikongomelo, vaamukeri va hungu, swihlawulekisi/swiaki swa ririmi na mbangu TIMARAKA TA 15	13–15 -Mahlamulelo yo hlawuleka na ku hundzisa leswi a swi languteriwile -Miehleketo ya vutlhari leyi vupfeke -Vutivi byo enta bya swihlawulekisi swa muxaka wa xitshuriwa -Matsalelo lama nga humiki emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi vumbanile -Nhlamuselo ya vuenti swinene naswona vuxokoxoko hinkwabyo byi seketela nhlokohaka -Xivumbeko lexi faneleke no va na nkhaqato	10–12 -Mahlamulelo lamanene lama kombisaka vutivi lebyinene bya swihlawulekisi swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongoma mhaka, a ku na ku huma emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi vumbanile, swi hlamuseriwile kahle hi vuxokoxoko byo seketela nhlokohaka -Xivumbeko lexi faneleke lexi nga na swihoxo switsongo leswi onhaka nkhaqato	7–9 -Mahlamulelo yo ringanela lama kombisaka vutivi bya swihlawulekisi swa muxaka wa xitshuriwa -Mhaka a yi kongomiwi hi ku hetiseka, ku na ku humanyana emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi vumbanile hindlela leyi amukelekaka -Ku na vuxokoxoko byin'wana lebyi seketelaka nhlokohaka -Hi ku angarhela xivumbeko hi lexi faneleke kambe xi ri na swihoxo switsongo	4–6 -Mahlamulelo ya madyondza lama kombisaka vutivinyana bya swihlawulekisi swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongomanyana kambe matsalelo ya huhula -A hi minkarhi hinkwayo vundzeni na miehleketo swi vumbanaka -Ku na vuxokoxoko byitsongo lebyi seketelaka nhlokohaka -Milawu ya xivumbeko yi tirhisiwile hindlela yo ka yi nga twisiseki -Ku na swihoxo swo tala	0–3 -Mahlamulelo a ya kombisi vutivi bya swihlawulekisi swa muxaka wa xitshuriwa -Nhlamuselo a yi le rivaleni naswona yi humile swinene emhakeni -Vundzeni na miehleketo a swi vumbanangi -Ku na vuxokoxoko byitsongo swinene lebyi seketelaka nhlokohaka -A ku tirhisiwani milawu ya xivumbeko lexi faneleke
RIRIMI, XITAYILI & VUHLERI Thoni, rhejisitara, xitayili, xikongomelo/nkucetelo, vaamukeri va hungu na mbangu; Matirhiselo ya ririmi, swiaki na milawu ya rona; Mahlawulelo ya marito; Mahikahatele na mapeletelo TIMARAKA TA 10	9–10 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Swihoxo a swi kona	7–8 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana kahle na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Hi ku angarhela, ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Ntivomarito wa kahle swinene -Swihoxo a swi talangi	5–6 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na swihoxonyana swa ririmi -Ku na ntivomarito wo ringanela -Swihoxo a swi onhi nhlamuselo	3–4 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelananyana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ntivoririmi wo pfumala nkhaqato wu tlhela wu va na swihoxo swo tala -Ntivomarito wo kayivela -Nhlamuselo a yi le rivaleni	0–2 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito a swi fambelani na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Swihoxo swi tele naswona ku na ku pfuvapfuvana ka timhaka -Ntivomarito a wu fambelani na xikongomelo -Nhlamuselo a yi twisiseki nakatsongo

LEMUKA: Eka xiyenge xa A na xa B vundzeni na ririmi a swi fanelangi ku hambana ngopfu.